

GÖNCZ BORBÁLA

EURÓPAI IDENTITÁS?!

Az európai integrációs folyamat előrehaladtával, az Európai Unió (EU) megjelenésével az európai identitás kérdésköre is egyre inkább előtérbe kerül. Az Európai Unió megalakulását és az európai állampolgárság fogalmának bevezetését fémjelező Maastrichti Szerződést (1992) követően megváltozni látszik az integráció korábbi elit-vezérelt jellege. Az 1990-es évek óta folyamatosan előtérbe kerül a közvélemény, amely például egy sor, európai ügyekben tartott, és negatív eredménnyel zárult népszavazáson keresztül ragadható meg.¹ Az európai közvélemény növekvő fontosságának megragadására Hooghe és Marks egy új, általuk „posztfunkcionalistának” hívott elméleti megközelítést ajánl. Ennek lényege, hogy az 1990-es évek óta az elitek megkérdőjelezetlen vezető szerepével szemben (*permissive consensus*) a közvéleménnyel már önálló tényezőként kell az integrációs folyamatban számolni (*constraining dissensus*).² S mivel a szélesebb közvélemény kevésbé rendelkezik jól informált és magalapozott véleménnyel a bonyolult európai integrációs folyamattal kapcsolatban, az ő esetükben az Európához tartozás, a kötődés és az identitás előtérbe kerülnek. Az európai identitás így elsősorban a 2000-es évektől kerül az Európai Unió támogatottságával foglalkozó tudományos munkák homlokterébe – ezt nevezi Céline Belot „identitásfordulatnak” (*tournant identitaire*).³

Az európai identitás ugyanakkor egy több szempontból vitatott fogalom: meghatározását, tartalmát, kialakulását és funkcióját tekintve is. Az európai identitás fogalmával kapcsolatban a legfontosabb felmerülő kérdések, hogy létezik-e, hogyan alakul ki, hogyan fogalmazzuk meg, hogyan vizsgálható. Több kutatás is megállapítja, hogy egy, a nemzetihez hasonló, európai szinthez kötődő posztnemzeti identitás egyelőre nem létezik. Ez idővel alakulhat ki formális szocializáción keresztül, vagy szimbolikus, affektív úton. Addig is az EU-t lehet egy jól működő és hasznos intézményrendszernek tekinteni anélkül, hogy valaki érzelmileg is kötődne hozzá.⁴ Meg lehet közelíteni a kérdést egy alulról jövő szerves fejlődési folyamatként vagy egy felülről, az identitás létrehozására irányuló politikai akarat keretén belül. Az európai identitás „alulról” az emberek megnövekedett európai kapcsolatai, tapasztalatai során alakulhat ki, míg „felülről” az elitek és intézmények részéről jövő politikai üzenetek során. Ezen túl számos kutatás vizsgálta, eltérő eredményekkel, azt, hogy hogyan viszonyul az európai kötődés a nemzeti identi-

táshoz, vajon kizárják-e egymást, erősítik egymást, vagy esetleg egymásra épülnek. Az európai identitás funkcióját tekintve egy további kérdés, hogy a közvélemény szerepének előtérbe kerülésével az európai identitás legitimálja-e az európai integrációs folyamatot azzal, hogy támogatottságot biztosít az Európai Uniónak.

Ezen kérdéseket körüljárva, e tanulmány fő apropója, hogy jelenleg egy újabb fordulat van jelen a témával foglalkozó tudományos munkák körében. Az „identitásfordulat” után, amellyel az európai kötődés vizsgálata előtérbe került, az utóbbi években zajlik egy „kvalitatív fordulat” is.⁵ A korábbi kvantitatív megközelítések helyett, elsősorban a francia és angolszász tudományos munkák körében, megjelentek a kvalitatív módszertani megközelítések a témában, s ez az eredmények szempontjából is eltérést jelentett. Ezen tanulmányok egyik következtetése, hogy az európaiság önmagában nem létezik, az identitás a nemzethez, államhoz kapcsolódik, s az európaiság a nemzethez való viszony egy kiterjesztése, ki-ki a saját nemzetéhez való viszonyulását terjeszti ki Európára.

E tanulmány tehát egyrészt az *európai identitás* elméletének egy áttekintését kívánja adni, másrészt konkrét empirikus eredmények ismertetésén keresztül kívánja a kérdéskört bemutatni. Így kitér majd kvantitatív és kvalitatív kutatási eredményekre a nemzeti és európai identitással kapcsolatban, s végül egy rövid áttekintést ad a magyarországi helyzetről.

Európai identitás az elméletben...

Az identitás, európai identitás témakörét általában több irányból közelítik meg az ezzel foglalkozó munkák. Az identitás szociálpszichológiai háttere és irodalma jelenthet egy, míg a politikatudomány körébe sorolható nacionalizmussal, államok kialakulásával foglalkozó elméletek egy másik, illetve az EU támogatottságát vizsgáló tanulmányok egy harmadik kiindulópontot.

A szociálpszichológiai megközelítéseket általában a Tajfel és Turner nével fémjelzett társadalmi identitással foglalkozó elméletek (*social identity theory*) jelentik, amelyek a csoportközi diszkrimináció, a csoportviselkedés magyarázatára születtek. A társadalmi kategorizáció során a tagok között észlelt hasonlóságon, a tagokkal való kooperációs hajlandóságon és az egymás iránti empátián keresztül alakul ki az egyén önmeghatározása, s a tagok viselkedése. Tajfel a társadalmi identitást az egyén csoporthoz tartozásán és a tagsághoz fűzött értékeken és érzelmeken keresztül definiálja. A társadalmi identitásnak van egy kognitív, értékelő és egy érzelmi aspektusa, amelyek befolyásolják az egyén attitűdjét és viselkedését a csoporttal való azonosuláson és lojalitáson keresztül.⁶ A politikai identitás a társadalmi identitás egy fajtája: amikor a kérdéses csoport politikai szuverenitással bír.

A nemzet ugyanakkor egy nagyobb csoport, mint a szociálpszichológia által általában vizsgált csoportok. Ennek áthidalására jól használható a Benedict Anderson által ajánlott definíció, amely a nemzetet egy *elképzelt közösségként* (*imagined community*) határozza meg, ahol az emberek nem ismerik egymást, de a közös valóság és a tudat, hogy egy közösséghez tartoznak, összeköti őket.⁷ Az egymásról való tudáshoz ugyanakkor szükséges a közös nyelv és a közös a média. Ezen megállapítások alapján kérdéses ugyanakkor, hogy Európa, az Európai Unió mennyiben tekinthető ilyen elképzelt közösségnek, hiszen nincs közös nyelv, és a közös nyilvános szféra és média megléte is megkérdőjelezhető.⁸

A történelmi fejlődést alapul vevő, nemzetek/államok kialakulásával foglalkozó elméletek általában megkülönböztetnek egy új/keleti és egy régi/nyugati modellt Európában. Európa nyugati részén a nemzetek kialakulása, s így a nemzeti identitás a területiség elvén, az állampolgárságon és a demokratikus részvételen alapul, míg keletebbre a területi határok kevésbé fontosak, inkább az etnikai megkülönböztetés számít a közös őssel, közös nyelvvel, tradíciókkal.⁹ Hasonló lehatárolásról beszél Bartolini is, ugyanakkor felhívja a figyelmet az idő szerepére. Míg az állam kialakulását a területi, adminisztratív határok konszolidálásaként értelmezi, addig a nemzet kialakulását a kulturális határokhoz köti.¹⁰ Amennyiben az állam területi lehatárolása korábban megtörtént, ahogy a régi vagy nyugati fejlődési modell megállapítja, a kulturális határok kijelölésére, ami az új vagy keleti modellnek felel meg, nincs szükség. Ez különbözteti meg a korábbi és későbbi államok kialakulásának folyamatát. S ez a kettősség a nemzethez való viszonyban is megjelenik, amennyiben szokás a nemzeti identitás állampolgári és etnoszimbolikus elemeire való bontása. Ez Habermasnál mint önkéntes és örökölt nemzet jelenik meg, s míg az első a demokratikus legitimáció, addig az utóbbi a társadalmi integráció forrása.¹¹ Ugyanakkor ez a kettős kategorizáció inkább ideáltipikus megközelítés, a gyakorlatban ezek az elemek vegyesen jelennek meg.

Az állampolgári és az etnoszimbolikus vagy kulturális dimenzió ilyen megkülönböztetése az európai identitás tekintetében is megjelenik. Az európai identitás állampolgári, „gyenge” jellegét hangsúlyozó konstruktivista megközelítések alapján európai identitás létrejöhet a közös célok és értékek mentén.¹² Ezzel szemben az európaiság kérdését a közös nyelv és kultúra, vagy éppen annak hiánya mentén azonosító esszencialista megközelítés úgy véli, hogy európai szinten nem jöhet létre ilyen „erős” identitás.¹³

A konstruktivista megközelítések lehetségesnek tartják a nemzeti szinten túl, európai szinten létrejövő identitást. Habermas szerint ennek az új identitásnak három fő szempontja van.¹⁴ Egyrészt nem területi alapon jön létre, hanem valamilyen tagság során, a kommunikációs folyamatokban való részvétel által, és az egyenlőség tudatában (például oktatáshoz való egyenlő

hozzáférés). Másrészt nincsen szükség közös világrépre, elég hozzá, hogy az említett érték- és normaképző kommunikáció tartalma egyformán érdekes a tagok számára. Harmadrészt az új identitás alapja nem lehet a múltból való építkezés, hanem a jövőre orientáltság, a közös célokon keresztül nyilvánul meg. Az állampolgári értékeken alapuló *alkotmányos patriotizmus*, amelyet Habermas elképzelt, önmagában ugyan túl gyenge lehet egy társadalom összetartásához, de ha alapvető célokban egyetértés van, akkor működőképes lehet.¹⁵ Ilyen közös alap lehet az európai jóléti állam modellje is. A konstruktivista megközelítések egy másik képviselője, Delanty szerint a fő probléma, hogy az európaiságot valamivel szemben, és nem univerzális normák mentén akarják kialakítani, s ilyen módon szembehelyezkedik a kulturális örökséget középpontba állító esszencialistákkal. Habermashoz hasonlóan egy olyan európai identitást képzel el, ahol a kultúra, az állam, a terület vagy a domináns etnikai tradíciók helyett a demokratikus alkotmány a közös hivatkozási alap, ezenkívül hangsúlyozza a szociális jogok, a szolidaritás jelentőségét is.¹⁶

Ezzel szemben a közös történelmi és kulturális gyökereket előtérbe helyező, esszencialista nézeteket való Smith szerint Európát mint a kultúrák családját kell elképzelnünk. Az európaiság a nemzeti és a globális szint között helyezkedik el, a kulturális diverzitásnak helyet adva, egyúttal értéknek tekintve azt. Smith gondolatmenetében, ahol az identitás alapja a közös történelem, ez egy kissé problematikus, mivel Európa közös történelme tele van háborúkkal, nincsen közös, a múltban gyökerező mítosz, ugyanakkor vannak közös tradíciók (római jog, demokrácia, reneszánsz, humanizmus).¹⁷

Az európai identitás témaköre az európai integrációs folyamat előrehaladtával ugyanakkor egyre aktuálisabb. Egy politikai rendszer legitimitációjának egyik forrása az, hogy tagjai azt érzik, egy politikai közösséghez tartoznak, azonosulnak a politikai közösséggel. Így az európai identitást vizsgáló munkák egy részében az európai identitás nem önmagában érdekes, hanem abbéli funkciójában, hogy mennyire képes legitimitást adni egy egyre mélyülő integrációs folyamatnak. Az, hogy a jelenlegi gazdasági és euróválság kapcsán, az Európai Unió jövőjét esetleg a további politikai integráció határozza meg, a tagállamok szuverenitásának folyamatos szűkülése, és újabb és újabb politikai felelőségek európai szintre delegálása mind előtérbe helyezik az Európai Unió legitimitációjának kérdését. Általában a témával foglalkozó szerzők az EU-val kapcsolatban a demokráciadeficit jelenségére¹⁸ hívják fel a figyelmet. Ugyanakkor mások azt állítják, hogy az EU jelenlegi működése nem tesz nagyobb legitimitációt szükségessé: a tagállamok önkéntes alapon vállalták a tagságot, és a döntéshozatali mechanizmusokban is van lehetőség a részleges kimaradásra.¹⁹ Ilyen módon, a kauzális összefüggés iránya megfordul, nem az a kérdés, hogy az egyre mélyülő integráció hogyan hoz létre identitást, hanem az, hogy az identitás mennyiben tudja legitimálni az egy-

re mélyülő integrációs folyamatot. Erre a gyakorlati vizsgálatok során eltérő eredmények születtek.

... a gyakorlatban...

Amikor a nemzeti identitást „túlhaladó” posztnacionális identitásról van szó, érdemes tisztázni, hogy e kétféle kötődés hogyan viszonyul egymáshoz. Bruter például a lokális, regionális, nemzeti és európai szintekhez való kötődés vizsgálatakor azt találta, hogy a nemzeti és európai kötődés inkább erősíti egymást.²⁰ Inglehart is alapvetően ugyanazokat a tényezőket látja mind a nemzeti, mind a posztnacionális identitás hátterében. Mindkettő a tömegkommunikáció és a tömeges oktatás elterjedésén alapul, s ilyen módon nem tekinti őket egymással versengőnek.²¹

A nemzeti identitást veti össze az identitás más területi szintjeivel Carey is empirikus vizsgálatában. Három különböző megközelítésben vizsgálta a nemzeti identitást, egyrészt a nemzethez való kötődés intenzitása alapján (büszke-e valaki saját nemzetiségére), másrészt a nemzethez való kötődést egyéb szintekkel (helyi, regionális vagy európai) való összefüggésében, valamint, hogy mennyire tekintik kulturális kihívásnak (veszélyesnek) az európai integrációt a nemzet számára. Feltevése az volt, hogy az európai identitás pozitív hatással van az integráció támogatottságára. Azt is vizsgálta, hogy mennyiben versengő fogalmak a nemzet és Európa az emberek számára. Az előbb említettekkel szemben azt találta, hogy minél büszkébb valaki a nemzetére, annál nagyobb kihívásnak tekinti az EU-t, s a kétféle kötődés inkább kizárja egymást.²²

A nemzeti és európai identitás tartalmát elemezve az identitáselméletek által megfogalmazott különböző identitásjellegvetik össze Ruiz Jiméneez és társai. Ők azt találták, hogy a kulturális jelleg általában erősebb a nemzethez való kötődésben, míg az európai identitás esetében az instrumentális, haszonelvű, racionális jelleg dominál.²³

Azt a kérdést vizsgálva, hogy az európai identitás mennyiben jelent legitimációs alapot az európai integrációs folyamatnak, Carey azt találta, hogy az erősebb európai kötődés az integráció támogatásának irányába hat, míg a regionális, vagy nemzeti szintű kötődés inkább ellene. Ezzel szemben Bruter azt találta, hogy az európai identitás és az integráció támogatottsága független egymástól.

Mіндеzen, a témában készült kutatásoknak egy jó összefoglalóját adja Risse. Megállapításai alapján ma az Európai Unió identitásválsággal küzd. Az európai identitás kérdése, az, hogy ki az európai és mi Európa, illetve hol a határa, az utóbbi időben került elő. E kérdések felmerüléséhez hozzájárult az EU keleti bővítése, Törökország tagjelölti státusza, majd az európai alkot-

mány által gerjesztett vita is. Végül a jelenlegi gazdasági válság által jellemzett helyzetben a közös európai szolidaritás mértéke és határai feszegetik az identitás kérdését.²⁴

Risse könyvében számos empirikus kutatás eredményeit áttekintve arra a következtetésre jut, hogy Európa mára már mindenki hétköznapjainak részévé vált. Már nem arról van szó, hogy valaki elutasítja-e vagy sem az európai integrációs folyamatot, hanem mindenki saját képére formálta azt. Az európai identitás a nemzeti identitásnak egy kapcsolt része, a nemzeti identitásba van ágyazva. Amilyen az ember nemzetéhez való viszonya, olyan az Európához való viszonya is. Ilyen módon a nemzeti identitások *európaizációja* ment végbe, s a szélesebb közvélemény számára az európaiság egyfajta másodlagos identitásként jelenik meg. Ilyen szempontból különbséget tesz egy *inkluzív*, nyitott, modern értékekre épülő kozmopolita európai identitás és egy *exkluzív*, másokat kizáró, nacionalista értékekre épülő európai identitás között. A kirekesztő jelleg az ő esetükben transznacionális jelleget ölt, a harmadik országból érkező bevándorlók és a nem keresztény Törökország vagy éppen a globalizáció ellen irányul. Míg az inkluzív európaiság a tanultabbakra, külföldre többit utazókra, a több külföldi kapcsolattal rendelkezőkre a jellemzőbb, addig a kirekesztő európaiság inkább a kevésbé tanultak, a kevesebb külföldi kötődéssel rendelkezők körében van jelen. Ezen megállapítások párhuzamba állíthatók Fligstein megközelítésével. Ő az európai integrációs folyamat kapcsán a társadalmi osztályok közötti konfliktusról (*Euroclash*) beszél, ahol az európaiság egy kozmopolita elit kiváltsága, s az európai integrációt egy tanultabb és jómódú európai középosztály támogatja, míg a leszakadó, kevésbé jómódú és tanult alsóbb osztályok az integráció veszteseinek tekinthetők.²⁵ Mindezen kutatások ugyanakkor egy nagyon elitista európaiság képét rajzolják.

Azt keresve, hogy kik azok, akik európainak érzik magukat, kik az *európaiak*, az EU-n belül migrálókat szokás vizsgálni. A kvantitatív módszerekkel készült PIONEUR kutatás a mobil európaiakat vizsgálta az EU régebbi tagállamaiban, az EU úttörőit célozva meg. Egyik megállapításuk, hogy ugyan valóban nagyobb arányban kötődnek Európához a más EU-tagállamban élő európaiak, ez nagyban függ a származási országtól és a migráció céljától, ugyanakkor a migráns európaiak aránya messze elmarad például az USA hasonló arányaitól, és magas a visszatérők aránya. Emellett ők is megállapítják, hogy integráltabb európaiakká válnak a tanultabbak.²⁶ Azt kutatva, hogy kik az európaiak, illetve hogyan válnak azzá, néhányan azt vizsgálják, hogy hogyan változik az ERASMUS program keretén belül egy ideig tanulmányaikat külföldön folytató diákok identitása. Az eredmények ugyanakkor nem feltétlenül igazolják, hogy egy ilyen külföldi tartózkodás növelné az Európával való azonosulást.²⁷ A kvantitatív kutatások mellett Adrian Favell kvalitatív kutatása szintén az európai migránsokat vizsgálja. Kiindulópontja, hogy az

európaiságot először a magasan képzett, külföldön munkavállaló *Eurostarok* körében kell keresni, de eredményei szintén nem egyértelműek. A külföldön tartózkodás számos egyéni előnye és hátránya mellett, ezek az európai „csillogok” továbbra is tagállami keretekbe vannak beágyazva, hiszen ezek adják a migráció intézményi hátterét, de ez határozza meg identitásukat és családi kapcsolataikat is.²⁸

Számos egyéb kutatás igazolja, hogy egységes európai identitás nem létezik, az európaiság jelentős mértékben van a nemzeti identitásba ágyazva. Risse az egyes országok elit diskurzusainak elemzésén keresztül bemutatja, hogy míg Spanyolországban és Németországban a történelmi múlt miatt a nemzeti identitás jelentős mértékben táplálkozik az európaiságból, addig például Franciaország esetében Európa a francia nagyság megtestesítőjeként jelenik meg, míg a még öndefiníciós problémákkal küzdő lengyel identitás hasonlóan definiálatlan európaiságot von maga után. Ennek megfelelően változik az *ők*, avagy a külső csoport meghatározása is: míg a németek, lengyelek és spanyolok esetében ez a saját történelmi múlt, amely legyőzésre szorul, addig a franciáknál ez minden, ami nem francia.

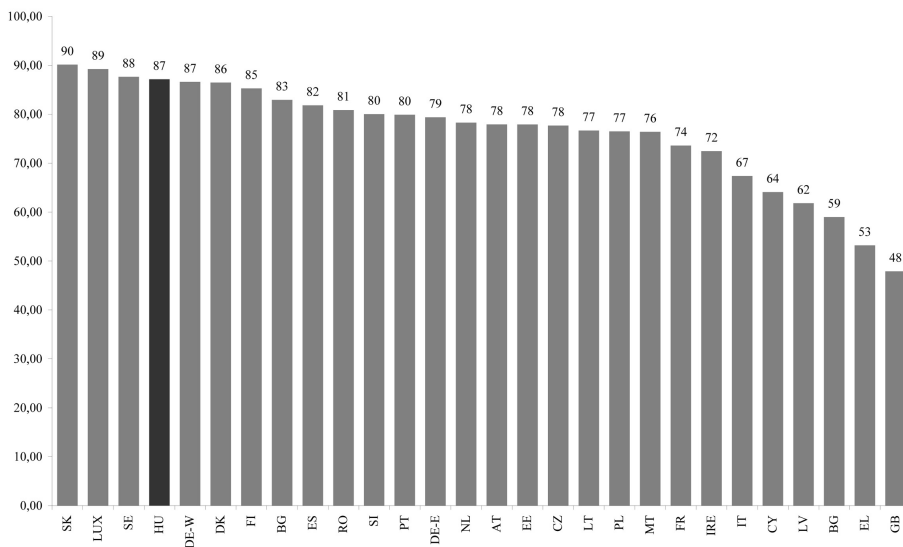
Mindezek mellett, az utóbbi időben egyre inkább megjelennek a kvalitatív kutatások. A korábbi kvantitatív, kérdőíves kutatások dominanciájával szemben a mélyinterjú vagy fókuszcsoportos módszerrel készülő kutatások az identitás kérdéskörének sokkal gazdagabb megragadására adnak lehetőséget. Ezek a kutatások ugyanakkor a kérdéskör komplexitására hívják fel a figyelmet, és eredményeik gyakran nem igazolják a kérdőíves felmérések eredményeit, azt mutatva, hogy az emberek Európához való viszonya és az EU értelmezései nagyon különbözőek lehetnek, és számos esetben nincs jelentőségük a hétköznapi élet során, és az európaiság még a jól képzett, külföldön munkát vállalók körében sem meghatározó tényező.²⁹

Mindezeket figyelembe véve, egy korábbi kvalitatív kutatás, amely kifejezetten az európaiság lényegét vizsgálta, az európai ügyekre rákérdezve, szintén azt állapította meg, hogy a tájékozottság az EU történetéről, intézményeiről, politikáiról változó, de meglehetősen rossz. Az európai integráció kérdéskörének bonyolultsága, a hétköznapi tapasztalatok hiánya pedig gyakran közömbösséghez vezet. Sokan látnak az EU-ban egy kiterjedt és nem hatékony bürokratikus intézményrendszert, amely ráadásul veszélyeztetheti a fejlettebb jóléti társadalmakban élők jóléti vívmányait. Általában az EU-ra egy gazdasági entitásként tekintenek, ugyanakkor Európát a közös földrajzi, kulturális, történelmi és politikai gyökerek mentén azonosítják, de a régebbi tagállamok esetében Európa és EU gyakran szinonim fogalomként jelent meg. Európai identitással, erős odatartozás-érzésével jellemzően a fejletlenebbek, a kis tagállamok és a csatlakozásra várók rendelkeznek, azok, akik egyben előnyöket remélnek az EU-tól.³⁰

... és Magyarországon

Számos kutatás készült az EU támogatottsága és az európai identitás témakörével kapcsolatban Magyarországon is. Mind elméleti,³¹ mind empirikus megközelítésben, kvantitatív és kvalitatív módszerekkel is születtek kutatások, amelyek arra is lehetőséget adtak, hogy Magyarországot a többi EU-tagállam összehasonlító kontextusában elhelyezzék. Így például a RECON vagy az IME nemzetközi vizsgálatok,³² vagy Örkény Antal és kollégái elemzése. Örkény és kollégái az ISSP (International Social Survey Programme) adatait elemezve többek között az EU-hoz való kognitív viszonyt vizsgálták Magyarországon a többi tagállammal összehasonlítva. Azt találták, hogy míg az EU korábbi tagállamaiban jól elválasztható a szupranacionális attitűdök pozitív hatása az etnocentrizmus negatív hatásától, addig ez a két dimenzió nem válik egyértelműen külön a frissen csatlakozott, posztszocialista tagállamok esetében, ahol ezek az elvileg ellentétes attitűdök jól megférnek egymás mellett.³³

1. ábra
Európához való kötődés az EU tagállamaiban (%)

Forrás: Eurobarometer 71 (2009. tavasz).

A kérdés így hangzott: „Azt szeretném, ha a földrajzi identitására gondolna. Az emberek erről különbözőképpen gondolkodnak. Az emberek különböző mértékben gondolhatják magukról azt, hogy európaiak, magyarok vagy egy bizonyos régióhoz tartozóak. Néhányan azt mondják, hogy a globalizációval az emberek közelebb kerülnek egymáshoz mint »világpolgárok«. Erre gondolva, Ön személy szerint milyen mértékben érzi magát európainak?” Mutatott válaszlehetőségek: „Nagy mértékben” / „valamennyire”.

Míg a vonatkozó közvélemény-kutatási adatok azt mutatják, hogy az Európai Unió támogatottságát tekintve Magyarország a leginkább euroszkeptikus országok között van Észtország és Nagy-Britannia társaságában, addig az Európához való kötődés mint az európai identitás egy lehetséges mutatója az ellenkező tendenciát mutatja. Magyarországon az emberek több mint 80%-a kötődik valamelyest vagy nagyon Európához – ezt mind a 2007-es, mind a 2009-es adatok alátámasztják.

Az említett kutatások mellett az IntUne nemzetközi kutatássorozat is foglalkozott az európai identitás témakörével, azzal az előnnyel, hogy a nemzetközi összehasonlító kontextus mellett lehetőséget adott az elitek véleményének és a közvéleménynek az összehasonlítására.³⁴ Ezekből az adatokból az látható, hogy – nem meglepő módon – erősebb a Magyarországhoz való kötődés, mint az Európához való kötődés. Ezen túl, a parlamenti képviselők által megjelenített politikai elit nagyobb arányban kötődik Magyarországhoz, amennyiben a „nagyon kötődik” válaszlehetőséget vesszük alapul, ugyanakkor nincs jelentős különbség Európa esetében. Ha a „nagyon kötődik” és a „valamelyest kötődik” válaszokat együtt vesszük figyelembe, akkor már nincs jelentős különbség az országhoz való kötődés esetében, Európához viszont a parlamenti képviselők jobban kötődnek³⁵ (1. táblázat).

1. táblázat

Magyarországhoz és Európához való kötődés Magyarországon (%)

	Magyarországhoz		Európához	
	Közvélemény	Politikai elit	Közvélemény	Politikai elit
N=	1,002	80	1,002	80
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Nagyon kötődik	75,4	93,8	45,2	48,8
Eléggé kötődik	21,1	5,0	38,8	43,8
Nem nagyon kötődik	3,3	0,0	12,9	5,0
Egyáltalán nem kötődik	0,2	1,3	2,4	2,5
Nem tudja	0,0	0,0	0,8	0,0

Forrás: IntUne 2007.

A kérdés így hangzott: „Az emberek különböző mértékben kötődnek a saját városukhoz vagy falujukhoz, régiójukhoz, országukhoz vagy Európához. Ön mit érez e tekintetben? Ön nagyon kötődik, eléggé kötődik, nem nagyon kötődik, vagy egyáltalán nem kötődik az alább felsoroltakhoz?”

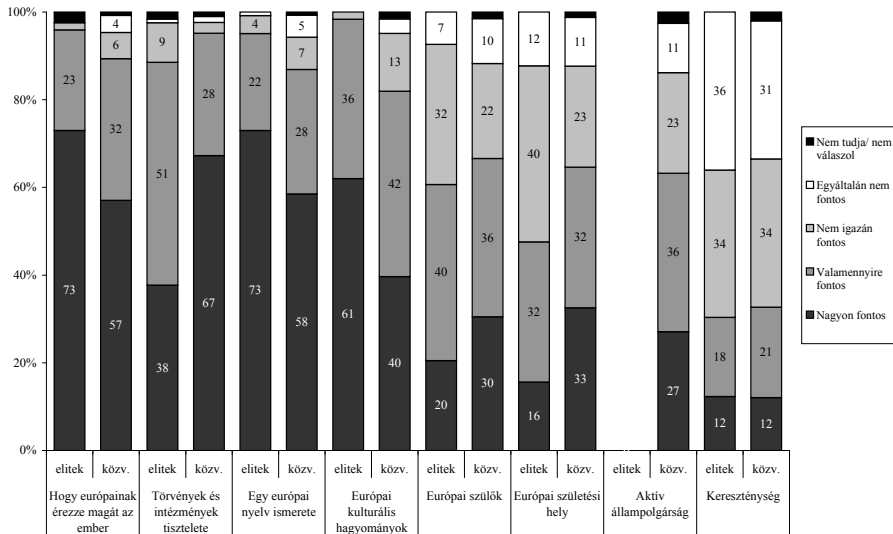
A területi szintekhez kötődés egyéb összefüggéseit figyelembe véve az elitek esetében elmondható, hogy az országhoz való kötődést pozitívan befolyásolja a vallás: a magukat katolikusnak vallók nagyobb arányban kötődnek erősen Magyarországhoz (92%). A közvélemény esetében az országhoz való kötődésre az iskolázottság és a kor van szignifikáns hatással oly módon,

hogy az alapfokú végzettségűek kötődnek inkább, illetve a 65 éve feletti. Emellett, az elitekhez hasonlóan, a vallásosságnak is pozitív a hatása, a magukat protestánsnak vallók inkább kötődnek erősen az országhoz, mint más csoportok (82%). E tendenciák alól az Európához való kötődés kivétel, ebben az esetben az iskolázottságnak és a baloldali politikai beállítottságnak van pozitív hatása. Mindezek mellett egy kelet-nyugati különbség is megfigyelhető az európaiságot tekintve, a Dunántúlon nagyobb az európai kötődést megfogalmazók aránya (93-94% kötődik nagyon vagy valamelyest), míg a Dél-Alföldön ez az arány 80%.

Amennyiben az identitástartalmak kerülnek vizsgálat alá, az látható, hogy kevésbé jellemző, hogy az állampolgári versus etnoszimbolikus dimenziók strukturálnák a nemzeti és európai identitást, helyette inkább a Risse által is javasolt nyitott versus zárt identitások jelennek meg. Összességében elmondható, hogy a 2. ábrán is látható egyes identitáselemek fontossága általában alacsonyabb európai szinten, mint ha a nemzethez való kötődés jellegéről van szó, illetve jelentős különbségek vannak a közvélemény és az elitek véleménye között. Ezen identitáselemek kapcsán azonban mindkét csoport esetében megjelennek a születési helyre, a szülők nemzetiségére és a kereszténységre hangsúlyt helyező zárt identitások, illetve a törvények és intézmények tiszteletére, az állampolgárságra, az emocionális kötődésre és a nyelvre hangsúlyt helyező nyitottabb identitások. Az európai identitás nemzetibe ágyazott voltát mutatja, hogy ezek a dimenziók hasonlóan alakulnak a nemzeti identitás tartalmát tekintve is.

A közvélemény esetében az iskolázottság mellett más tényezők mentén is vannak különbségek a zárt és a nyitott nemzeti és európai kötődést tekintve. Az idősebbek, a nők körében jellemzőbb a zárt/védekező kötődés, míg a magukat baloldalinak vagy ateistának vallók körében kevésbé jelenik meg ez az attitűd. A zárt nemzeti és európai identitással rendelkezők az EU további bővítése ellen vannak, és inkább gondolják, hogy a globalizáció veszélyezteti az ország biztonságát, míg a nyitott nemzeti identitással rendelkezők inkább támogatják az új tagok felvételét az EU-ba. Ehhez hasonlóan az elitek esetében a nyitott európai identitással inkább rendelkezőknek nagyobb a nemzetközi beágyazottsága, s inkább vannak külföldi barátaik. Ezzel szemben a zárt európai identitásúak a harmadik országokból érkező bevándorlóktól tartanak, és Törökország csatlakozását ellenzik. Ilyen módon a zárt európai identitás valóban megtestesíti az „európai erőd” koncepciót, a további bővítést és a harmadik országból érkező migrációt kizárva. Az identitásnak ezeket a dimenzióit európai kontextusba helyezve érdemes megjegyezni, hogy az európai identitás esetében Európa-szerte hasonlóak az eredmények, míg a nemzeti identitás esetében országonként enyhe különbségek fedezhetők fel.³⁶ Ezek az eredmények megfelelnek annak a felosztásnak, amit Risse is ajánl.

2. ábra
Az európai identitás elemeinek fontossága

Forrás: IntUne 2007.

A kérdés így hangzott: „Az emberek véleménye különböző a tekintetben, hogy valójában mit is jelent magyarnak lenni. Ön szerint az alább felsorolt tényezők mennyire fontosak ahhoz, hogy valaki valóban magyar legyen? És hogy valaki valóban európai legyen, Ön szerint az alább felsorolt tényezők mennyire fontosak ahhoz?”

Amennyiben ezeket a kérdőíves kutatási eredményeket egy 2008 és 2009 folyamán készült mélyinterjú elemzés eredményeivel összevetjük, az látható, hogy a mélyinterjúk egyik legfontosabb tapasztalata, hogy a téma, az Európai Unió és Európa nehéz, a válaszadóknak általában nincs átgondolt vagy kiforrott véleménye a témában, és számos ellentmondást is hordoz magában.³⁷

Az Európa és az Európai Unió fogalmak tartalmáról elmondható, hogy a köztudatban általában összemosódik, Európa fogalmát gyakran használják az Európai Unióra vonatkoztatva. A fogalmakra rákérdezve az EU inkább egy egységet, míg Európa egy kulturális szétdaraboltságot, sokszínűséget jelent. Európát a kulturális sokszínűség mellett földrajzilag azonosítják.

Az EU, Európa kérdésköre többféle narratívában jelenik meg. Jellemző a gazdasági jellegű megközelítése a témának, a csatlakozáson keresztül, egyfajta kelet-nyugati dimenzióba helyezve a kérdéskört, valamint a magyarság viszonylatában. A feltárt metanarratívák többsége vegyesen hordoz magában a kérdés racionális haszonelvűségét tükröző utilitarista és szimbolikus elemeket is, akár egyetlen interjúalany tekintetében is, ugyanakkor az utilitarista logika általában dominál.

Az európaiságnak számos interjúalany esetében nem volt szimbolikus tartalma, számos esetben ki is fejezték a szimbolikus tartalmak hiányát. A kulturális tartalmak helyett a demokrácia, a szolidaritás mentén képzelhető el egy európaiság. Egy kulturális alapon létrejövő etnoszimbolikus alapú európai identitást senki nem említi, csak annak tagadása jelenik meg az Európát egy kosárnak vagy európai nagycsaládnak képzelve el, ahol minden nemzetiség megőrzi saját kultúráját (vö. Smith). Számos interjúban jelenik meg a külső csoportokkal való összehasonlítás (USA, Ázsia).

Az európai kötődés nemzeti kötődésbe ágyazott voltát elemezve az interjúk alapján az látható, hogy az európaiság és a magyarság viszonylatában általában magyarságuk folytán már európainak is tekintik magukat az emberek – különböző fontosságot tulajdonítva ennek. Az egymásra hierarchikusan épülő identitások esetében gyakran megjelenik a kelet–nyugat narratíva: amikor a földrajzi értelemben vett Európa és az értékekkel megtöltött Európa nem esik egybe, a nyugat mindenképp felsőbbrendűként jelenik meg, mint a kelet, ahogy ezt már korábban Melegh Attila is megállapította.³⁸ Néhány esetben az európaiság a magyarsággal szemben jelenik meg, de ilyenkor általában az Európai Unió negatív megítélése áll a háttérben: Magyarország Európához tartozik, de az EU-ban nem kezelnek minket megfelelően.

A következő két interjúrészlet jól mutatja egyrészt a szimbolikus tartalmak elutasítását, a kérdés pragmatikusan utilitarista megközelítését, és az USA és Ázsia releváns külső csoportként való megjelenését. A második interjúrészletből Európa földrajzi és az értékek mentén való meghatározása jelenik meg a sajátos kelet–nyugat szembeállítással.

Interjúrészlet, 40-49 éves egyetemest végzett férfi, már élt néhány évet külföldön:

Hát... nem szoktam én annyira... mondom ez... szerintem ez ilyen szentimentalizmus, vagy romantika, vagy nem tudom, hogy milyen kategóriába tartozik. Ilyen dolgokat úgy... vagy ilyen dolgok mögé tartalmat képzeljen az ember. Ezt inkább a politikusokra hagynám, mert ők szeretnek ilyen... beszédeket tartani. De én nem... nem látom ezt így át. Szerintem... az a lényeg, hogy nyugodt, háborúmentes, erőszakmentes élet, ha ez az európaiság, akkor ezt... el tudom képzelni. Nyugalom... és... tényleg csak azzal törődni, hogy úgy együtt mindenkinek jó legyen, amennyire lehet, minél kisebb társadalmi különbségek legyenek, ha ez irányba mehetne a dolog, úgy azt el tudnám képzelni az európai társadalom címkéjének. De kultúrát, kultúrával kapcsolatos vagy ilyesmi elképzeléseim most hirtelen nincsenek róla. [...] Hát én azért kicsit földhözragadtabb gondolkodású ember vagyok... tehát én a politikusoknál se szeretem annyira az ilyen magasröptű eszmefuttatásokat... nekem így

Európa igazából nem jelent semmit, abban az értelemben, hogy szoktak beszélni róla, hogy Európa ős kontinens, meg európai nem tudom milyen stílus, ha szembe állítom, nem tudom mondjuk Amerikával... Mert igazából általában Európa meg Amerika... Európát meg Amerikát szokták így szembeállítani. Mert mondjuk Ázsiával összehasonlítva nyilván markánsabbak a különbségek... Afrikával... Tehát nekem Európa egy földrajzi fogalom, én nem nagyon szoktam... ilyen nagy gondolatokat mögé képzelni. Tehát hogyha ilyen... demokrácia általában, meg humanizmus, ilyesmi kapcsolható hozzá, akkor jó, akkor Európa jelentse azt. De nekem az a bajom, hogy kicsit... pesszimistább beállítottságú vagyok, és azt hiszem, hogy ezek a dolgok mindig csak addig igazak, amíg... gazdasági érdekek, politikai érdekek úgy kívánják. És én azt gondolom, hogy ha holnapután úgy alakulnak a gazdasági viszonyok, hogy a szélsőjobb hatalomra jut, akkor megint meg fogják nyitni a koncentrációs táborokat, és megint ki fogjuk irtani egymást.

Interjúrészlet, 36 éves nő szakközépiskolai végzettséggel, utazott már külföldre:

[...] én egy magyar európai vagyok, én szeretek itt élni, én nem szeretnék innen elmenni, nekem ez nagyon hiányozna, nekem már hiányzik, hogy Vácra nem járunk olyan intenzíven, mint gyerekkoromban, mert a nagymamám már nem ott lakik, ahol lakott, és nem tudok odamenni, és hiányoznak azok az utak, azok, amik érzések ébrednek, tehát ezek a dolgok nekem nagyon hiányoznak. Tehát én magyar vagyok, csak inkább szeretnék Európához tartozni, mint keletebbre. Tehát kultúrában inkább oda zárkóznék föl, minthogy a másik véglethez, vagy hát nem tudom, mennyire véglet, nem tudom... Hát, jó lenne, hogyha európainak tekinténeek, végül is földrajzilag európaiak vagyunk.

Néhány következtetés

Végezetül, az európai identitás vizsgálatakor érdemes megfontolni Delanty és Rumford javaslatát, miszerint az európaiság egy folyamatosan változó koncepció, egy reflexív folyamat, s így a fogalmat a változást tekintve érdemes megközelíteni.³⁹ Az áttekintett tanulmányok alapján azt lehet mondani, hogy az európai identitás egyre inkább egyfajta másodlagos identitásként jelenik meg, s a nemzeti identitásba van beágyazva, ezt a magyar példa is mutatja. Az európaiság tartalma nem egységes, országról országra változik a nemzeti történelmi fejlődési kontextus függvényében. Másrészt az egyéni identitások szintjén is a nemzeti identitás jellege határozza meg, hogy mi-

lyen, vajon zárt/kirekesztő vagy nyitott lesz-e az egyén európai identitása. Módszertani értelemben pedig érdemes mind kvantitatív, mind kvalitatív eszközökkel vizsgálni a kérdést, hiszen az eltérő módszerek eltérő eredményekhez vezettek, a téma komplexitását mutatva. Arra, hogy az európaiság nem igazán van jelen az emberek hétköznapijaiban, a kvalitatív kutatások inkább képesek rámutatni.

Mindemellett a témával foglalkozó kutatók elsősorban az emberek explicitte tett preferenciáira, attitűdjeire koncentrálnak az Európához való kötődés, európai identitás kutatásakor. Ezzel szemben, az európaiság lényege lehet, hogy jobban megragadható a hétköznapi életek és tapasztalatok konvergáló jellegén keresztül, ami nem feltétlenül egy tudatos és reflektált folyamat az egyén szintjén. Ennek a konvergenciának lehet a mutatója a fapados légitársaságok térnyerésével az olcsó repülőjegy által lehetővé tett utazások, a határokon átnyúló vásárlás, külföldi ingatlanok vásárlása, a közös pénz, külföldön való munkavállalás és számos egyéb hétköznapi tapasztalat, amelyet nem feltétlenül köt valaki Európához, mégis annak hétköznapi megvalósulásának tekinthető.⁴⁰ A hétköznapi ilyen jellegű átalakulásának előnyeit pedig az európai integrációs folyamatot elutasítók is élvezik – ha nem is egyenlő mértékben, hanem az egyéni erőforrások függvényében. Ebből a szempontból valóban transznacionális társadalmi identitásokról lehetne beszélni. S ez felveti annak a szükségességét, hogy az európai identitást ne direkt módon keressük, hanem az európai társadalmi struktúrákra és azok változására koncentrálna.⁴¹

Az európai identitás az integrációs folyamatot legitimáló funkciója pedig egyre inkább előtérbe helyezi majd ezt a kérdést. Ugyan egyelőre nem mindenki tartja szükségesnek a szélesebb körű európai identitást az Európai Unió legitimációjának növelésére, de az integrációs folyamat előrehaladásával, az EU-intézmények politikai jogkörének bővítésével az európai integrációs folyamat közvélemény általi támogatottsága növekvő jelentőséggel bír.

Jegyzetek

¹ A Maastrichti Szerződés 1993. november 1-jén lépett hatályba, számos vitával a ratifikációs folyamat során. Dánia az első, az ügyben tartott népszavazás után elutasította azt, csak egy második népszavazás alkalmával mondott igent a szerződés egy olyan változatára, amelyben Dánia nem csatlakozik az EK pénzügyi uniójához és a védelem, a bevándorlás és a közös állampolgárság terén történő együttműködéshez. Az Európai Alkotmányról 2005 májusában Franciaországban és júniusában Hollandiában

- tartottak népszavazást, amelyek során az alkotmányt a francia és holland lakosság elutasította, megakasztva ezzel az egész EU szintjén ezt a folyamatot. A Lisszaboni Szerződéssel kapcsolatban pedig 2008 júniusában Írországból rendeztek népszavazást, melyen első körben elutasították a szerződést, hogy aztán egy második körben, 2009 októberében elfogadják azt.
- ² HOOGHE, Liesbet – MARKS, Gary: Postfunctionalist Theory of European Integration. From Permissive Consensus to Constraining Dissensus, *British Journal of Political Science*, Volume 39, Issue 1, January 2009, 1–23. p.
- ³ BELOT, Céline: Le tournant identitaire des études consacrées aux attitudes à l'égard de l'Europe. Genèse, apports, limites, *Politique européenne*, 1, 2010, 17–44. p.
- ⁴ DUCHESNE, Sophie – FROGNIER, André-Paul: Is there a European Identity?, In: NIEDERMAYER, Oskar – SINNOTT, Richard (ed.): *Public Opinion and International Governance*, Oxford University Press, Oxford, 1995, 193–226. p.
- ⁵ DUCHESNE, Sophie: Le tournant qualitatif des travaux sur les attitudes à l'égard de l'intégration européenne: un virage consommé, *Revue Française de Science Politique*, Vol. 62, Numéro 1, Février 2012, 109–128. p.
- ⁶ TAJFEL, Henri: *Human Groups and Social Categories*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- ⁷ ANDERSON, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London, 1983.
- ⁸ RISSE, Thomas: *A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres*, Cornell University Press, Ithaca – New York, 2010.
- ⁹ SMITH, Anthony: *National Identity*, Penguin Books, 1991; DELANTY, Gerard: *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*, Palgrave MacMillan, New York, 1995.
- ¹⁰ BARTOLINI, Stefano: *Restructuring Europe. Centre formation, system building and political structuring between the nation state and the EU*, Oxford University Press, Oxford, 2007.
- ¹¹ HABERMAS, Jürgen: *Képesek-e a komplex társadalmak ésszerű identitás kialakítására? Válogatott tanulmányok*, Atlantisz, Budapest, 1994, 141–182. p.; Uő.: *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory*, Polity Press, Cambridge, 1998.
- ¹² DELANTY: *i.m.*; HABERMAS: *The Inclusion of the Other...*
- ¹³ SMITH, Anthony: National Identity and the Idea of European Unity, *International Affairs*, 1992/1., 55–76. p.
- ¹⁴ HABERMAS: *Képesek-e...*
- ¹⁵ HABERMAS: *The Inclusion of the Other...*
- ¹⁶ DELANTY: *i.m.*
- ¹⁷ SMITH: National Identity and the Idea of European Unity...
- ¹⁸ A demokratikus deficit fogalma általában az Európai Parlamenttel kapcsolatban merül fel, amennyiben az nem rendelkezik olyan széles körű ellenőrzési jogosítvánnyal, mint a nemzeti parlamentek. Szélesebb értelemben az EU-s intézmények és az emberek eltávolodásáról is szokás beszélni.
- ¹⁹ MORAVCSIK, Andrew: *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1998; BARTOLINI: *i.m.*

- ²⁰ BRUTER, Michael: *Citizens of Europe? The Emergence of a Mass European Identity*, Palgrave Macmillan, New York, 2005.
- ²¹ INGLEHART, Ronald: Cognitive Mobilization and European Identity, *Comparative Politics*, Vol. 3, No. 1, Oct., 1970, 45–70. p.
- ²² CAREY, Sean: Undivided Loyalties. Is National Identity Obstacle to European Integration? *European Union Politics*, Vol. 3, No. 4, 2002, 387–413 p.
- ²³ RUIZ JIMÉNEZ, Antonia M. – GÓRNIAK, Jaroslaw József – KOSIC, Ankica – KISS Paszkál – KANDULLA, Maren: European and National Identities in EU's Old and New Member States: Ethnic, Civic, Instrumental and Symbolic Components, *European Integration Online Papers*, Vol. 8, No. 11, 2004, <<http://eiop.or.at/eiop/texte/2004-011.htm>> (letöltve: 2012. 12. 26.).
- ²⁴ RISSE: *i.m.*
- ²⁵ FLIGSTEIN, Niel: *Euroclash. The EU, European Identity, and the Future of Europe*, Oxford University Press, Oxford, 2008.
- ²⁶ RECCHI, Ettore – FAVELL, Adrian (ed.): *Pioneers of European Integration. Citizenship and Mobility in the EU*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2009.
- ²⁷ SIGALAS, Emmanuel: Cross-border mobility and European identity: The effectiveness of intergroup contact during the ERASMUS year abroad, *European Union Politics*, Vol. 11, No. 2, 2010, 241–265. p.
- ²⁸ FAVELL, Adrian: *Eurostars and Eurocities: Free Movement and Mobility in an Integrating Europe*, Blackwell Publishing, Oxford, 2008.
- ²⁹ DÍEZ MEDRANO, Juan: *Framing Europe. Attitudes to European Integration in Germany, Spain and the United Kingdom*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2003; WHITE, Jonathan: *Political Allegiance After European Integration*, Palgrave Macmillan, New York, 2011; DUCHESNE, Sophie: National identification, social belonging and questions on European identity, In: FRIEDMAN, Rebecca – THIEL, Markus (ed.): *European Identity & Culture: Narratives of Transnational Belonging*, Ashgate, 2012, 53–73. p.; FAVELL: *i.m.*
- ³⁰ *Perception of the European Union. A qualitative study of the public's attitudes to and expectations of the European Union in the 15 member states and in 9 candidate countries. Summary of results*, Optem S.A.R.L. for European Commission, 2001, <http://ec.europa.eu/public_opinion/quali/ql_perceptions_summary_en.pdf> (letöltve: 2009. 03. 22).
- ³¹ DÉR Aladár: Az európai identitás elméletéhez, *Európai Szemle*, 2002/1., 55–75. p.; KOLLER Boglárka: *Nemzet, identitás és politika Európában*, L'Harmattan – Zsigmond király Főiskola, Budapest, 2006.
- ³² Az EU által finanszírozott FP6-os RECON (Reconstituting Democracy in Europe) nemzetközi kutatási projekt többek között az európai identitás kialakulását is vizsgálta, a kutatás magyarországi részét az ELTE vezette. A szintén az EU által finanszírozott FP7-es IME (Identities and modernities in Europe: European and national identity construction programmes, politics, culture, history and religion) nemzetközi kutatási projekt célja az európai identitás vizsgálata volt, amelyben az MTA Kisebbségkutató Intézete is részt vett.

- ³³ ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária – CSEPELI György – POÓR János – VÁRHALMI Zoltán: *Nemzeti érzés és európai identitás*, Arktisz Kiadó – Balassi Kiadó, Budapest, 2007.
- ³⁴ Az IntUne („Integrated and United? A Quest for Citizenship in an Ever Closer Europe”) kutatás szintén egy FP6-os kutatási projekt. Ennek a keretében a 2007 tavaszán felvett adatok tartalmaznak egy 1000 fős országos reprezentatív mintát, amelynek adatfelvételét a TNS készítette, illetve egy 122 fős politikai és gazdasági elitet tartalmazó mintát. Az elitek véleményét tartalmazó adatok esetében az adatfelvételt a Corvinus Egyetem Szociológiai és Társadalompolitikai Intézete koordinálta.
- ³⁵ A továbbiakban az IntUne-adatok elemzése a szerző doktori disszertációja alapján történik.
- ³⁶ GÖNCZ Borbála: *Az Európai Unió megítélése Magyarországon*, doktori értekezés, Corvinus Egyetem, Budapest, 2011.
- ³⁷ GÖNCZ Borbála: ‘I would like to see that one is able to say I’m proud of being a citizen of the EU...’ – the way Hungarian people see Europe and the European Union, *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 3, No 1, 2012, 111–135. p.
- ³⁸ MELEGH Attila: *On the East/West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*, CEU Press, New York – Budapest, 2006.
- ³⁹ DELANTY, Gerard – RUMFORD, Chris: *Rethinking Europe. Social Theory and the Implications of Europeanization*, Routledge, London, 2005.
- ⁴⁰ FAVELL, Adrian: Europe’s Identity Problem, *West European Politics*, Volume 28, Issue 5, 2005, 1109–1116. p.
- ⁴¹ FAVELL, Adrian – GUIRAUDON, Virginie (ed.): *Sociology of the European Union*, Palgrave MacMillan, London, 2011.